

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ФАКУЛТЕТ ПО ПЕДАГОГИКА

Книга Социални дейности

Том 108

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF EDUCATION

Social Work

Volume 108

ИДЕЯТА ЗА „ЮНОШЕСТВОТО В КОНФЛИКТ СЪС ЗАКОНА“ И НЕСЪЗНАВАНИТЕ МЕХАНИЗМИ ЗА ИЗБОР НА ПРОФЕСИЯ

КРЪСТИНА ГЕОРГИЕВА ТОДОРОВА*

Резюме: Настоящата студия разглежда юношеството в контекста на неговото историческо развитие като понятие и идея и се фокусира върху професионалното самоопределение като същностен момент на прехода от детство към зрялост. Проследяват се обществените механизми, чрез които юношество се мисли като опасно, и се извеждат основни концепции за отклоняващото се поведение в юношеството. Предложено е алтернативно понятие и концепция за обяснение на отклоняващото се поведение. Направен е опит за систематизиране на значими психоаналитични интерпретации и теории за професионалния избор и кариерното развитие, които предлагат нов прочит на процеса на професионалното ориентиране и консултиране и в частност на професионалния избор на „юноши в конфликт със Закона“.

Ключови думи: юношество, отклоняващо се поведение, конфликт със Закона, несъзнаван избор на професия, психоанализа, професионално ориентиране и консултиране

* E-mail: todorova.kr@gmail.com

THE IDEA OF “ADOLESCENCE IN CONFLICT WITH THE LAW” AND THE UNCONSCIOUS MECHANISMS FOR VOCATIONAL CHOICE

Krastina Georgieva Todorova

Abstract: *This paper examines adolescence in the context of its historical development as a concept and idea and focus on professional self-determination as an essential moment of transition from childhood to maturity. The social mechanisms by which adolescence is thought as dangerous are tracked, as well as the basic concepts for deviant behavior in adolescence. An alternative term and a concept explaining the deviant behavior are proposed. An attempt is made to systematize important psychoanalytic interpretations and theories on vocational choice and career development, thus offering a new interpretation of the process of vocational guidance and counseling, and in particular of the vocational choice of adolescents in conflict with the Law.*

Key words: *adolescence, deviant behavior, unconscious vocational choice, psychoanalysis, vocational guidance and counseling*

Нарушаването на установените правила се приема за остър социален проблем, а обществената чувствителност неимоверно покачва равнището си, що се отнася до противообществените прояви на юноши. Изясняването на причините и факторите за поява на отклоняващо се поведение активизира усилията на различни равнища, като се предлагат решения за справяне, залегнали в националните стратегии, нормативните актове, научните изследвания, проектни дейности на държавни и неправителствени организации. В Закона за борба с противообществените прояви на малолетни и непълнолетни акцент се поставя върху извършеното, вината и наказанието – резултат от „отклонения от правилното развитие и възпитание на малолетните и непълнолетните“ (Петров, Г., 1998). Моралният и правният закон в повечето случаи биват предизвикани и е наложена санкция, но отвъд фактологията важно е да се разбере, че когато няма Закон (бащина функция)¹, който да посочи желанието, като го забрани, юношата го търси навън, проверявайки границите на позволеното. В този смисъл „юношата в конфликт със Закона“ е този, който има идея (съзнавана или не) за другия² като отсъстващ. Ето защо фундаментално е

¹ Въпросът за Бащата, за Имената-на-Бащата е централен проблем в учението на Жак Лакан, чийто смисъл най-общо може да се представи като: „Името на бащата е бащата такъв, какъвто субектът може да го използва в ситуации, където липсват предварително установени правила, които да ни посочат как да действваме и какво да направим“ (Банова, В., 2012).

² Разбиран като „символично място – закона, езика, несъзнаваното. Другият е образуван от всички условия, изградили живота на субекта – избори, срещи, предци и начините, по които те са се вписали в него. Другият е необходимо условие за формирането на Аз-а“. – Богданова, М. Изоставянето на деца – превенция и алтернативи. С., 2009, с. 63.

умението на специалистите да разпознаят фрагментарността на ситуацията, в която младият човек дава израз на своите (и несъзнавани) конфликти, видени от статистическото „осреднено“ мислене, в повечето случаи, като конфликт с нормата. Така нагласата да се премине отвъд подобен рефлексивен модел (държейки все пак сметка за неговите основания), преодолява „буквата на закона“ и дава възможност за среща с личността на юношата и механизмите за неговата (противообществена) постъпка. Подобен подход позволява да се разкрият и дълбоко скритите механизми на поведение, манифестирани в процеса на избор на професия през юношеството. Сензитивността и уважението към човека, неговото страдание гарантират щадящо, хуманно (но и болезнено изживявано) отношение, което не нахлува през решенията, шаблоните и рецептите на другия, а гравитира около една *връзка между двама*.

Централната идея (и допускане) на настоящата студия е, че изборът на професия като параметър на прехода към зрелостта може да се разгледа и като *вторично окултуряване* на човека в периода на юношеството, като механизъм за нормо-осъществяване, което има своите дефинитивни импликации именно в съвременността. Ако фокусът върху осъществяването чрез труда хилядолетия наред е втъкан в инстинкта за самосъхранение и оцеляване (Мерджанова, Я., 2012), то изборът на професия в XX век следва коренно различна логика³. Професията като социално регламентиран механизъм за оценностяване на труда (норма) може да се приеме като инструмент на цивилизацията, а трудовата дейност това, което изпълва с ценностно съдържание и субективен смисъл професията като елемент на културата. Процесът на избор на професия (условно съвпадащ с периода на юношество) следователно има за задача освен да окултури, като въведе юношата в света на възрастните, но и да го запознае с правилата и изискванията, с нормите за „оцеляване“ в света (и в професията)⁴. Така рамката, в която ще бъде положена авторовата интерпретация за избора на професия, се опира на Фройдовото разбиране за връзката между норма и култура – амбивалентна по значение, културата налага ограничения и рестриктивни норми, забрани, от една страна, но от друга е необходимо условие за съществуване на човека. Културата, разбрана като принцип на реалността, повеля и забрана, е в постоянен конфликт със стремежа към удоволствие и удовлетворяване на желанията, намиращ израз в изборите, които правим, като следствие на несъзнавани психични процеси. От тази гледна точка процесът на професионален избор, отвъд измеримото рационално, е и несъзнавано по-

³ Професията е регулирана социално-икономическа дейност, модерен обществен механизъм за интегриране на човека в обществото. Преди големите културни и индустриални революции трудовата дейност се е регулирала спрямо природните условия, нормите на племето, на рода, на традиционното семейство, на кастите и т.н.

⁴ По този начин изборът на професия се превръща в един от съвременните обществено легитимирани ритуали за преход в зрелостта.

влиян, отчитайки усилването на психичните конфликти, съпътствани от особеностите в психо-социалното развитие на личността. По отношение на „юношите в конфликт със Закона“ знанието за несъзнаваните процеси при избор на професия отключват нови хоризонти за разбиране на поведението в двойна връзка – от една страна, конфликтът, а от друга – вписването в света на възрастния чрез труда. Психоанализата дава възможност да се обясни „неадекватното поведение“ и липсата на желание за планиране на бъдещето. По този начин кариерният консултант, учителят, педагогическият съветник разполага с необходимото, за да реализира превенция на бъдеща неудовлетвореност (и професионална), идентифицирайки по-дълбоките психични процеси, които могат да повлияят върху ефективността на професионалния избор.

Историческо развитие на понятието и подходите

В научните среди никой друг период от човешкия жизнен цикъл не се подлага на такъв сериозен и обширен дебат, както прехода от детство към зрялост. Названията и етикетите, които се предлагат за обозначаване на това събитие, разкриват дискурса на изследователя и задават координатите на рефлексивния модел. В научната мисъл логиката на този подход за осмисляне на това, което има за цел да бъде дефинирано, се съсредоточава в твърдението, че ако обществото няма дума за нещо, езикова форма, тогава то не съществува. Така в полето на дискусиите значително влияние оказват концепциите, според които юношеството като *конструкт* и *факт* е резултат от възхода на индустриализма, капитализма, секуларизацията, националната държава. Защищава се идеята, че като възрастова периодизация и социална категория *юношеството е продукт на Модерността*. От друга страна, подобно схващане се подлага на сериозна ревизия в антропологическите изследвания и в тези на средновековната социална история. *Barbara Hanawalt*, специалист по медиевистика, реторично задава въпроса дали сегашният смисъл на „юношеството“ е толкова специфичен за XX век, че да не позволява да бъде приложен към по-ранни исторически периоди. И веднага отговаря: „Тези, които искат да припишат значението в думата на модерния период, трябва да знаят, че средновековното общество е нямало също и дума за семейство, но нуклеарно и разширени семейства все пак са съществували“ (Hanawalt, B., 2013: 60). Отстоява се позицията, че юношеството като преход към зрелостта (идея, феномен), езикова форма и възрастова категория съществува далеч преди забулващия светоглед на модернистите и изследванията на Филип Ариес върху детството⁵. През V век *Августин от Хипон* написва своя трактат „За Божия град срещу езич-

⁵ Според него не може да става дума за периодизация на юношеството във вековете преди Модернизма, защото децата са се приемали за възрастни веднага щом са могли да се справят сами, без подкрепата на техните майки и бавачки.

ниците“, правейки опит за периодизиране на световната история и една от схемите, които разработва, се отнася до възрастовата периодизация на човечеството. В 18-та книга юношеството се именува и се представя като конкретен период в човешката история⁶. Медицинската средновековна литература и поетиката също обръщат внимание на юношеството като същностен период в човешкото развитие. В този смисъл европейското средновековно общество е оперирало с понятие, което признава и описва прехода към зрелостта. То разполага и с формални и неформални механизми, за да отбележи съществуването на тази фаза от живота (например *чиракуването*). Въпреки това, като социална категория, юношеството от Средновековието не се придържа към същата концепция като тази, вложена в него през XIX–XX век.

Обвързването на историческия контекст с изследванията на юношеството дават възможност да се проследи етосът на конкретните общества и техните практики за преход от едно състояние към друго. Един по-задълбочен поглед ще разкрие особеностите на пристъпването в света на възрастните като преход от цивилизация към култура, като „повторно раждане“, „дом в строеж“⁷ и усъвършенстване; или напротив, следвайки антиеволюционния поглед за човека и обществото – като преход от култура към цивилизация и по този начин отдалечаване от първичната му аморалност⁸.

„Юношеството в конфликт със закона“ през Модерността

Преходът от детството към зрелостта попада в обсега на научни и социални категории и се превръща от стихийно жизнено случване в обективно явление и нормативен факт в последните десетилетия на XIX век. Изследователите на модерната история и социолозите твърдят, че периодът на преход към зрелостта се легитимира с последиците от настъпилите обществено-политически, културни и икономически трансформации, белязали индустриалната революция. Във Франция *Мишел Перо* посочва, че в десетилетията след Френската революция традиционните форми на стратификация се променят („Революци-

⁶ Първата епоха: от Адам до потопа – *младенчество* (infantia – на възраст от около 7 години); втората: от потопа до Авраам – *детство* (pueritia – 16–17 години); третата: от Авраам до Давид – *юношество* (adolescentia – 14–30 години); четвъртата: от Давид до Вавилонския плен – *младост* (iuventus – 20–45 години); петата: от Вавилонския плен до Христа – *зрялост* (gravitas); шестата: *старост* (senectus) – след Христа до Второто пришествие.

⁷ Вж.: Господинов, В. Юнопи, девиации, емоционална интелигентност. С., 2010, с. 70.

⁸ Привърженик на втория, антипрогресивен възглед е Освалд Шпенглер, ученик и последовател на Ницше, според който цивилизацията е последният етап в развитието на всяка култура, предизвестяващ нейната неизбежна смърт. Така цивилизацията представлява само етап, който следва детството, юношеството и младостта и зрелостта на културата.

ята е създава старостта по света⁹) и намират основания в индивидуалните характеристики, пола и възрастта (Деларош, П., 2004). Младежите се възприемат като заплаха за политическата власт, тъй като представляват почти половината от населението на Франция и отсъствието на институционални механизми за регулиране на тяхното движение във всички социални сфери налага спешното създаване на мерки за контрол и санкции. Ето защо се прилагат електорални закони, които трябва да забавят във времето възможността за преобръщане на статуквото и ограничават правата на младежите да заемат обществени и политически постове. По този начин, юношеството се изобретява като опасен феномен – следват бунтове и забрана за учредяване на младежки организации, въвежда се строг контрол на входа на образователната система, а учебният процес се цензурира. Създава се мит за младежката престъпност, широко експлоатиран от медиите, а юношеството става обект на изследване най-напред в медицината и педагогиката¹⁰, а в последствие и в психологията и криминологията. Научно и административно то се легитимира като период в човешкото развитие и социална категория през XIX–XX век и попада в новите форми за стратифициране на обществото – по възраст, индивидуални характеристики, пол. От това произтичат отговорностите и задълженията, социалните очаквания, характерни за всяка нормативна категория.

В хуманитарните и социалните науки интерпретациите за това що е „норма“, се конструират винаги в зависимост от степента на нарушаването ѝ или отклонението от нея. Социална по природа, нормата не само конституира човешките отношения, но и ги регулира, съхранява и съблюдава тяхната динамика. Нормите могат да са както личностно дефинирани (интернализирани като ценности), така и да съществуват на ниво група или общество (социални ценности, неписани правила, етикет). В същото време науката и практиката разполагат с множество определения за норма, което затруднява съотнасянето и оценяването на дадено поведение. От друга страна, динамиката в обществения живот и историческото развитие променят схващанията за норма и отклонение по посока на естествено преобръщане на концепциите за правилно и неправилно, позволено и непозволено.

В опитите си да определят формите на отклоняващото се поведение редица автори от различни научни области прилагат разнообразна методология за изследване на девиациите, съобразена с понятийния апарат на съответното научно направление и теоретична парадигма:

⁹ Деларош, П. Юношеството. С., 2004, с. 6.

¹⁰ Значението на хормоните за развитието се открива през 1886 г., а век по-рано д-р Тисо издава труд върху вредните последици от мастурбацията. От тогава до средата на XIX век се разработват медицински дисертации, посветени на пубертета, които намират и приложение в педагогическата мисъл – младежта трябва да се възпитава и надзирава както от обществен, така и от сексуален ъгъл.

• В социологията, интересуваща се от закономерностите на функциониране на обществото и социалните отношения, нормата се мисли през призмата на задължението към Другия в контекста на признаването му като субект и по този начин разграничавайки го от нещата (Фотев, Г., 2005). Реципрочното възприемане и узнаване на Другия полага основите на когнитивното (задължението като налично в съзнанието, като знание) и ценностно-нормативното начало (признаването като ценност) у социалните отношения: „узнаваме Другия и узнаваме неговата самооценност и ценност за нас, която изисква оформено отнасяне към Другия, изразяващо се като трябва (да постъпваме по определен начин). Задължението е лоното на социалността, лоното на отношението, което има качество на социално“ (пак там: 12). Именно задължението удържа дуалистичната природа¹¹ на човека и я предпазва от разпад. От друга страна, чрез действителните си аспекти и ценностни ориентации то дава началото на съществуване на правилата и нормите (правни и морални). Социалните норми, отграничавайки позволеното от непозволеното, са артефакт единствено и само на социалната действителност, защото „... в чисто природната действителност, в природния свят, взет сам по себе си, няма правилен и неправилен път, няма правилна посока и е безсмислено да се говори за отклонение. Само Бог и човек осмислят“ (пак там: 15). Така нормата предполага в известна степен ограничаване на спонтанността в действието и всяко преминаване отвъд границата на универсално възприетото за позволено се санкционира и посочва като социално патологично, девиантно.

• Психологията (психопатологията, психиатрията, психология на девиантното поведение) проектира отклоненията в континуума психична норма–абнорма (психично здраве–психична болест) и го свързва с дезадаптивното поведение, резултат от особености на семейната среда и на родителските фигури, субективни преживявания и емоционална депривация.

• Психоанализата – антисоциалното поведение е естествена особеност на емоционалното съзряване на детето и в юношеството¹² е резултат от процеса на повторна идентификация и търсене на идентичност. Девиациите в поведението са често срещани в юношеския период, поради неговите възрастово-психологически особености. От психоаналитична гледна точка девиантно-

¹¹ Ключова концепция във функционалистката теория на *Е. Дюркем*, според когото човекът е биопсихическо и социално същество – природата му е дуалистична, хетерогенна, но биопсихичното и социалното взаимно се определят. Оттук се извежда и проблематиката на отношението човек–общество – социалната реалност е морална, социална среда, в която действат определени правила и наиндивидуални норми на мислене и действие. Институциите като носители на тези норми правят възможно тяхното съществуване. Според Дюркем човешкото поведение се определя от институциите и нормите (т.е. от социалната реалност), които го регулират и действат принудително върху човека.

¹² За разлика от пубертета (индивидуално физиологично събитие, което отделя биологично детето от възрастния), юношеството означава и бележи социалния и психологически преход от детството към зрелостта.

то поведение се изразява в нарушаване на правилата, поставени от Другия, на символичния закон, бунт срещу Бащата. „Девиянтното поведение е симптом, заявка за изход и намиране на решение, надежда, често то е призив за контрол от страна на обичани, уверени хора“ (Богданова, М., 2009: 73). Юношеското предизвикване и траурът по детството са двете страни на процеса (често несъзнаван), водещ до осъществяване на прехода към зрелостта. Предизвикването е свързано с желанието да надскочиш себе си, да надминеш родителите си като провокация към нормата, докато траурът по детството е действие обърнато навътре, което позволява да се осъществи тъгата и в същото време да се поеме отговорност за собствената история. Психоанализата държи сметка за тенденциите¹³ в развитието на отклоненията, разбирани не като отрицателни, застрашаващи нечие (нашето) съществуване, а като кодирани послания на желанието за създаване на връзка с другия през езика и собствената си история. Тези тенденции намират израз и се засилват през периода на юношеството, когато въпросите около едиповата ситуация са отново актуални.

- Педагогиката, занимаваща се с особеностите на учебно-възпитателната дейност, образованието и обучението, изследва отклоненията най-общо през призмата на понятията възпитание и социализация и съответно превъзпитание, ресоциализация, превенция и корекционна дейност. Социално приемливото поведение (конформно, просоциално) изразява степента на готовност и съгласието на личността да спазва социалните норми (правни и морални), което се посочва като основна задача на възпитанието и цел на процеса на социализация. От друга страна, поведение, което нарушава (съзнателно или не) общоустановените правила на социално функциониране, се определя като отклоняващо се, девиация.

- В криминологията и нормативните документи отклонението е в разрез със социално значимото поведение и е свързано с нарушаване на закона, а крайната му форма намира израз в престъплението.

- Антропологията изследва отклонението от нормите, като се интересува от етно-културната му обусловеност и развитие, анатомията и медицината през връзката между понятията нормално–аномално развитие, функционалност–дисфункционалност, биологията чрез генетичната обремененост и соматична типология и т.н.

Ако първообразът на юношеството намира израз в ритуалите на инициация, брачните обреди, в строго регламентирани отношения на традиционното семейство, то в Модерността то е събитие в живота на човека и общността и отправя въпроси както към личността, така и към изначалните конвенции на обществото. Най-често проблематизирането се осъществява през символичната ревизия и преоценка на закона и моралните норми, а отклоняващото се поведение е начин да се преоткрие светът, да се заяви несъгласието или

¹³ Разбирани като знак на надежда (по Уиникът).

безразличието към обществения договор. Така, за да защити себе си и да запази статуквото, институциите на социалния контрол предприемат обширни действия за изследване и санкциониране на отклоняващото се поведение, а в своята дълбока същност това представлява опит за нормализиране и типизиране на самото юношество.

„Юношеството в конфликт със закона“ през психоаналитична интерпретация

Конфликтът със Закона често се посочва като иманентна характеристика на юношеския период поради бариерите, стоящи пред освобождаването на либидото. То е процес на обновление на психичните структури и търсене на идентичност и в този смисъл „никой не може да е свободен, ако не е независим: затова, при първата проява на независимо мислене, детето трябва така умело да бъде насочено, че да достигне до възможно най-голяма независимост. Децата трябва да бъдат свободни да изразяват себе си и по този начин да разкрият онези нужди и отношения, които в противен случай биха останали скрити или подтиснати в едно обкръжение, което не им позволява да действат спонтанно“ (Богданова, М., 2013: 12). Така спонтанността в действието (като проява на несъзнаваните процеси, на симптома), често приемана за девиантност, е естествен начин да се проверят и изследват границите на рамката, сигурността на семейната среда и на Закона.

Отправна точка в психоаналитичното изследване на юношеския период се отрежда на нагоните, които засилват своето действие и по този начин нарушават постигнатия в края на детството психичен баланс. Задава се емоционален катаклизъм, който води до силно увеличаване уязвимостта на личността. Върху това състояние влияе и стремежът към напускане на семейната среда и търсене на любовен обект извън семейството, освобождавайки се от емоционалните връзки с родителите, изградени през детството. Основен фактор за осъществяване на тази „раздяла“, даваща в крайна сметка тласък към извоюване на автономност, е латентната в предишния период на развитие и сега събуждаща се сексуална енергия. От друга страна, уязвимостта предполага необходимостта от включване на защитни механизми срещу нагоните и тревожността.

Психоаналитичната парадигма обяснява човешкото поведение, представяйки го като последователност от (несъзнавани) събития, които се основават на най-ранните детски преживявания и на думите на поколенията преди раждането – бебето се ражда в думите на своите пра-родители.

В *„Отвъд принципа на удоволствието“* З. Фройд представя своята теория за нагоните, които са в основата на човешкото поведение, и въвежда тяхната дуалистичната природа – към смъртта (Танатос) и към живота (Ерос).

М. Клайн разширява теорията на Фройд, като въвежда идеята, че агресията е манифестиране на нагона към смъртта чрез неговите производни – садизма и завистта. По този начин те (както и омразата) се приемат за синоними на агресията и като проявления на инстинкта към смъртта. Според Клайн асоциалната тенденция е резултат от нарушения баланс между примитивните стадии и практики на развитие (потиснати и неосъзнати) и култивиранията на развитие, или окултуряването на човека (Клайн, М., 2008). Противопоставянето между тях започва на около 2-годишна възраст, когато конфликтите (израз на едновременно любов и омраза към родителските фигури и борбата за надмощие) поражда страдания (чувство за вина, тревожност) и много често се оказват непосилен товар за Аз-а. Единственият начин за справяне с това страдание е чрез потискането и развиването на защитни механизми, а неразрешеният конфликт остава активен в несъзнаваното – готов да изплува отново през юношеството. Клайн отбелязва, че именно съдържанията с изявен асоциален характер са най-дълбоко потиснати. Така криминалните и асоциалните тенденции могат да се наблюдават както в абнормалното развитие, така и в нормалното развитие на децата – „когато основната функция на Свръх-аза е да предизвиква тревожност, се развиват необуздани защитни механизми, асоциални и неетични по своя характер (...) когато садистичните импулси заглъхнат и с промените в развитието на функциите на Свръх-аза, така че да пораждат по-малко тревожност и повече чувство за вина, се активизират защитни механизми – етични и морални по своята природа“ (Клайн, М., 2008а: 32).

Д. Уиникът оспорва концепцията на Клайн за нагона към смъртта – според него садизмът, завистта и омразата са признаци на емоционално израстване, което се развива в детето в зависимост от неговата „психична среда“. Не нагонът към смъртта, а интерпсихичната среда е това, което определя начина, по който детето ще се справи с вродената агресия (Abram, J., 2007).

Според Уиникът агресията се заражда още в утробата и в тази ситуация е синоним на действие, на подвижност. С развитието на детето тя променя своите характеристики, което зависи от типа среда, в която детето расте – при „достатъчно добра майка“ и подпомагаща среда първичната агресия в по-късните етапи на развитие ще се интегрира, докато липсата на „държащо обкръжение“¹⁴ ще я засили и тя ще се прояви по деструктивен, антисоциален начин и може да премине в престъпно поведение. В концепцията на Уиникът централно място заема антисоциалната тенденция, която се различава от делинквентното поведение, въпреки че и двете са резултат от депривацията.

¹⁴ На англ. ез. – holding – поддържане. В български превод понятието се среща и като „държащо обкръжение“, което подпомага развитието на детския Аз, на чувството за себе си и на разграничаването между фантазия и реалност“ – Атанасов, Н. Предговор. Лекции за въведение в психоанализата. С., 2013, с. 19.

Антисоциалната тенденция показва, че детето е преживяло загуба или липса на достатъчно добра среда, която е била налице в периода на абсолютна зависимост. Подобно на Клайн, Уиникът счита, че антисоциалната тенденция присъства дори и при нормалното емоционално развитие, но ако средата не я разчете като несъзнавано послание и не бъде разбрана, тогава поведението е в опасност да се развие като делинквентно. В този ред на мисли, ако за бебето не е възможно да се впише в реалността и да се придвижи към процеса на първичната идентификация без присъствието на „достатъчно добра майка“, то по подобен начин може да допуснем, че за юношата е необходим възрастен в позицията на „достатъчно добър баща“, който да посрещне бунта и в същото време да удържи разрухата, защото: „Мъдро е да се помни, че бунтът принадлежи на свободата, която сте дали на детето, като сте го отгледали по такъв начин, че то съществува на собствено основание“ (Уиникът, Д., 1999: 169). Бунтът в етимологичната интерпретация на *Юлия Кръстева* е свързан със съюза (от немското Bund), с движението и силата (индо-европейския корен -bhau), с латинското furia и старогръцкото φόρος. „Обаче френската форма „révolte“ напомня на латинския си произход и препраща към санскритския корен „...+vel“: разкриване, връщане назад, за да се отвори следходното, откровение, прераждане“ (Кръстева, Ю., 2014: 12). Ето защо бунтът подкопава култа към Закона, за да може да го преоткрие в юношеството през търсенето на собствената идентичност. *И ако за бебето битката е да стане Субект на своето Желание*¹⁵ (М. Богданова), то за юношата тя е по посока извоюването на Желание за Другия като любовен обект. В този смисъл постигането на идентичност е революция, която утвърждава оригиналното и присъщото – дълъг процес, който, особено в юношеството, преобръща обществената съгласуваност и се случва през (амбивалентната) идентификация със значим друг. Отклоняващото се поведение се появява тогава, когато субектът има идея (съзнавана или не) за Другия като отсъстващ.

Някои форми на антисоциално поведение, на отхвърляне на правилата и конфронтиране „се дължат на положителните елементи в съвременното възпитание и в модерните нагласи към правата на индивида“ (Уиникът, Д., 1999: 166). Ето защо понякога юношата първо трябва да бъде „въдворен“, а законът да бъде въведен, за да може чак след това да се работи с него и със симптома. Юношата неуморно провокира границите на позволеното, за да си изобрети собствена рамка. Антисоциалният акт е знак на надежда за юношата, защото загубената сигурност (авторитета на бащата) ще бъде намерена, а границите възстановени. Той търси среда, която ще се противопостави, ще „каже не“, но не чрез садистично наказание, а по начин, който

¹⁵ Необходимо е да се прецени кога е потребност (важна за живота и здравето на детето) и кога е Желание (чието задоволяване го свежда до потребност. Желанието е творчество, повод за общуване, възможност да изобретиш това, което нямаш), а Детето „говори по различни начини“.

ще създаде чувство за сигурност: „В дълбинен аспект психолозите наричат метафората на такъв тип поведение „търсене на бащата“ – т.е. на закона“ (Вътов, В., 2005). Само когато се увери, че средата е стабилна и сигурна (провокирайки я, чрез деструктивно поведение), може да се случи това, което Уиникът ще нарече „излекуване от болестта на юношеството чрез естествено съзряване“. Това означава преди всичко да не се патологизират поведения, които за околните са извън нормата и които ги дразнят, защото преди всичко *юношеството е време*. Ален Ваниер отбелязва, че понятието „юношеска криза“ много напомня на кризата (krisis) в Хипократовата медицина, по време на която лекарят изчаква времето, в което да даде необходимото лекарство и да реши съдбата на пациента, който стои на границата между живота и смъртта (Vanier, A., 2001).

Антисоциалното поведение е резултат от липсата на възможности за днешните юноши да преминат през ритуалите на инициация или да участват в организации на юноши. То е проявление на трудностите за създаване на адекватен Аз-образ – израз на конфликтните структури от детството в опита за напускането му, трудности в процеса на идентификация и извоюване на автономност. Антисоциалният юноша чрез постъпките си „говори“, но по-важното е, че търси отговор и изпробва границите на позволеното. Така „в момента, в който се опитаме да назовем разстройството или да го етикетирате, като го включим в различни класификации, тогава в същия този момент изчезва това, което наричаме любопитство и което е основният двигател на една плодотворна комуникация между двама или повече хора, а защо не и общности“ (Йерохам, Д., 2004: 14). Характерно е, че много често поведението е мимикрия на системата, на семейните отношения – едно огледало, което отразява провалилите се родителски желания, или пък обратното – надминава по изобретателност и провокация юношеството на самите родители, карайки ги тайно да се възхищават на своето дете, заради смелостта, която те не са успели да покажат (Деларош, П., 2004).

Доколкото юношеството се схваща като психична криза, отключена от либидото и търсеща осъществяване извън рамките на семейството, то неминуемо се появяват конфликти и противоборства, намиращи външен израз в така характерното за този период поведение. И в случаите, в които психичната (и физическа) енергия не намери механизми за сублимация, често се претворява в постъпки, противоречащи и заплашващи установените правила, в това, което клиничният език нарича преминаване към действие (acting-out)¹⁶. Употребата на наркотици, алкохол, хранителните разстройства, суицидните опити се

¹⁶ Acting-out – (нем. Agieren) – понятие във фройдистката психоанализа, което означава преминаване към действие, „превръщане в действие“ на нагони, фантазии, желания и т.н. Фройд свързва преминаването към действие с припомнянето – два начина за актуализиране на миналото в настоящето (Лапланш, Ж., Понталис, Ж.-Б. Речник по психоанализа. С., 2014).

приемат за видове девиантно поведение. Този дълбоко интимен акт на отказ от себе си и от света по-скоро има отношение към моралните императиви на християнството, отколкото е в конфликт с правните норми. В по-дълбок смисъл антисоциалното поведение е поведение срещу себе си – несъзнаваните механизми, които задействат антисоциалните тенденции в поведението, всъщност рефлектират негативно върху детето (юношата) чрез засилване на противоборствата (обекти на любов – обекти на омраза) – съзнавани или не. Често агресията е полезна (движеща сила, която развива), „отклоняващото се поведение“ е зов за помощ и когато не са разпознати, разбрани и съпроводени – следва само-разруха.

Външните фактори винаги въздействат върху поведението и изборите, които правим, но възгледът за психичния детерминизъм и несъзнаваното открива алтернативен хоризонт пред изследователя и насочва мисълта отвъд „двуизмерното“ разбиране за човешкото поведение (стимул-реакция) и „счетоводителското ръководене на живота“. Това е перспективата, в която „поведението, диадата (двойката), групата или организацията е не само реакция на ситуационни променливи като семейство, приятели, съсед, но също така е резултат и от несъзнавани желания, фантазии, защити и етични императиви“ (М. Богданова).

Несъзнаваният избор на професия – конфликти и механизми

Обяснителни модели

Обикновено практиката на професионалното ориентиране е доминирана от когнитивно-поведенчески подходи, акцентиращи върху придобиване на умения, прилагане на тестови методики и изпълнение на определени етапи и фази при процеса на професионален избор. Въпреки това психоаналитичният подход осигурява изследователска рамка, основана на несъзнаваните механизми и мотивацията за избор на професия, манифестирани желания и процеса на самоопределяне и себепознание. В рамките на психоаналитичното разбиране за поведението основен е постулатът за психичния детерминизъм¹⁷. По този начин професионалният избор се схваща като сублимация на несъзнавани психични процеси.

Въпреки че е критикувана още от самото си възникване поради липсата на емпирични данни, психоанализата има значителен принос към теориите за кариерно развитие. Зигмунд Фройд, наричан „бащата на психоанализата“, е първият, който индиректно загатва за връзката между несъзнаваното и професията, труда в своите разработки върху културата и цивилизацията (Фройд, 1992, 1996, 1991). Според него най-същественият признак на психологически

¹⁷ Вж.: Богданова, М. Психодинамичният подход в консултантската практика. – *Социална работа*, 2 (1): 1–23, 2014.

здравата личност е *способността да се обича и да се работи ефективно* (Erikson, 1950). Въвеждайки нов начин за разбиране и обясняване на психиката, от една страна, и метод за изучаване на човешкото поведение, приложим в практиката, от друга, Фройд извежда на преден план детския опит и несъзнаваните желания като определящи поведението и изборите, които правим по-късно в живота. Оттук насетне редица учени, изследователи и практики стъпват върху ключовите идеи на психоанализата и разработват психоаналитични концепции за избор на професия, изследвайки влиянието на несъзнавания професионален избор, мотивите, психичните конфликти и защитните механизми. В българската наука и в практиката психоаналитичният подход при професионалния избор и кариерното развитие няма традиции – липсва информация, литература, анализи. Историческото проследяване на връзката между професионалното самоопределение и психичния живот с психоаналитичното познание би довело както до очертаване на постигнатото, така и до възможност за надграждане в български контекст.

Roe (1956) в своята личностна теория за професионалния избор (*personality theory on occupational/career choice*) развива идеята, че ранните детски преживявания и емоционални модели на родителство оказват силно влияние върху по-късния професионален избор. A. Brill (1949) изследва професионалния избор през принципите на удоволствието и реалността. През 1943 г. Hendrick въвежда ново понятие в изследванията на несъзнаваните влияния върху професионалния живот на личността, а именно „*work principle*“ – за разлика от принципа на удоволствието и принципа на реалността, конструирани на базата на либидиналната енергия, този (зависещ от труда принцип) се основава на инстинкта за власт и превъзходство (*mastery instinct*) (Brockman, D., 2011). По този начин авторът представя идеята за избора на професия като удовлетворяване (чрез труда) на нагона за власт, превъзходство и обобщава, че търсенето на удовлетвореност от труда остава да е функция на Аз-а, тъй като не е сублимирана либидинална енергия. Sommers (1956) илюстрира как спецификите на процеса на идентификация рефлектират върху избора на професия, а Bordin, Nachmann and Segal (1963) разработват концептуална рамка за професионално развитие, основана на психическите структури и зони на тялото. Galinsky and Fast (1966) изследват връзката между проблемите на идентичността, пред които се изправят младите хора и трудностите, които срещат при взимане на професионални решения.

През 1923 г. американският невролог и психиатър проф. Уилям А. Уайт, тогава президент на Американската психиатрична асоциация, а по-късно и на Американското психоаналитично общество, публикува статия върху проблемите на професионалното ориентиране (в частност избора на професия), разгледани в традицията на психоаналитичната парадигма. Това е един от малкото теоретични опити за концептуализиране на връзката между професионалния избор и особеностите на ранното детско развитие в термините

на психоанализата. Водещата линия на разсъждение е, че професионалният избор често е резултат от механизми, развити през детството. Интересът на автора към психоаналитичен анализ на професионалния избор е провокиран от нарастващите по това време заболявания в резултат от бурното развитие на индустрията. Те, заедно с клиничните приложения на психоанализата от този период¹⁸ (разбирани като медицински, психиатрични), оформят специфичната рамка, през която изследователят развива своите тези – според Уайт неоспоримата революция, която психоанализата прави в полето на психиатрията, може да има успех, ако психоаналитичните идеи се приложат в професионалното ориентиране (Wait, W. A., 1923)¹⁹.

Централно място в концепцията на У. Уайт заема желанието, което в психоанализата е ключов термин за обяснение на психичното функциониране, задвижвано от афективни компоненти, а не от когнитивни механизми. Успешният избор на професия следователно, измервайки се с удовлетвореността и професионалните постижения, зависи от извършването на такава професионална дейност, релевантна на желанията на човек. Според Уайт при равни други условия успехът и удовлетвореността ще са пропорционални на връзката между професията и желанията. Това обаче не означава, че ако човек е оставен свободно да избира, той би избирал правилно всеки път. Налице са два противоположни аспекта, които биха избрали диаметрално взаимно обратното и по този начин който и избор да се направи, оставя човек във война със себе си, едната половина от него се бунтува срещу другата. Става дума за двата фундаментални нагона в психоанализата – този за самосъхранение и сексуалния нагон. От съществено значение е какво иска да прави човек *в своята цялост*, а не отделните аспекти на неговата личност. По този въпрос Уайт посочва, че: „Много момчета са учили право или медицина, за да угодят на бащите си, но не са успели, защото инстинктивните им стремежи не могат да намерят отдушник през тези канали. Има друг аспект от него, който все още иска да прави нещо друго повече. За провала и успеха може да се мисли в съотношението, в което личността е задоволена от преследваната професия“ (Wait, W. A., 1923: 256).

В статията авторът прави детайлен преглед на класификацията на В. Щекел за професионалния избор, според която той може да се групира в пет основни връзки²⁰, „механистични обединения“ в зависимост от отношенията с бащата, несъзнаваните процеси и сублимациите (пак там):

- Идентификация с бащата – подгрупи: директна връзка; индиректна връзка по отношение на професионалния избор; индиректна връзка по отношение на бащата:

¹⁸ Наречена по-късно класическа, ортодоксална.

¹⁹ Тази част от текста е разработена по White, W. A. (1923). Psychoanalysis and Vocational Guidance: A Lecture. In: Archives of Occupational Therapy, 2(4), pp. 253–276.

²⁰ Групите могат да се приложат и за връзките между майка и дъщеря.

1. *Директна връзка* – визира се любовта и уважението, което синът има към бащата – връзката е толкова силна, че синът иска да е като баща си във всеки един аспект, желае да се идентифицира с него толкова силно, че избира същата професия. Такъв избор е лесно разбираем. Той се харесва не само на сина, заради любовта му, но и на бащата, защото по този начин той се вижда жив отново в лицето на своя син. Едни и същи занаяти и професии могат да се предават от поколение на поколение – както по времето на занаятчийските гилдии семейството става известно с изключителното си майсторство, предавано през годините. Що се отнася до бащата или до професията, връзката може да е индиректна. От друга страна, това е и усилие от страна на сина да надмине и надвие бащата – вечният конфликт между поколенията.

2. *Индиректна връзка* по отношение на професионалния избор – изборът може да не е толкова очевидно продиктуван от желанието на сина да е като баща си, въпреки че при по-внимателен преглед ще се види, че е точно така. Например синът на касапина учи медицина и става анатом. Връзката между това да си касапин и да учиш анатомия е много ясна, макар и не на пръв поглед. Трябва да се отбележи, че изборът на сина е сякаш по-силно сублимиран от този на бащата.

3. *Индиректна връзка* по отношение на бащата – бащата е символичен, а не биологичен. За него Лакан, близо 30 години по-късно, изобретява понятието „Имената-на-Бащата“²¹. Пример за такава връзка е, когато ученикът приеме професията или по друг начин се идентифицира с учителя.

- Разграничаване от бащата – случаи, в които компонентът на омразата доминира и синът избира професия възможно най-отдалечена от тази на бащата. Тенденцията е да се направи напълно противоположен избор от този на бащата.

По отношение на двете групи (идентификация и разграничаване от бащата/майката) следва да се посочи, че афективната ориентация към родителя е с доминираща любов или омраза и реакцията е на подчинение или бунт, на идентификация или разграничаване.

В тази връзка Kets de Vries през втората половина на 90-те години на XX век огласява резултати от изследване (психоаналитичен анализ) на бизнес лидери, които показват, че често явление сред такива успешни мениджъри е липсата на баща (Pines, Yanai, 2001). Липсата може да бъде реална (бащата е мъртъв или живее далеч) или, както по-често се случва, тя може да бъде психологическа (баща, който отсъства психически или заради прекалена професионална ангажираност). Желанието да бъде мениджър, изразява желание да се превърне в собствения си баща, т.е. да въведе себе си в света по „правилния начин“, с пълен контрол над живота си. Затова и контролът заема централна позиция в психичната реалност на редица мениджъри.

²¹ Вж.: Лакан. Ж. За Имената-на-Бащата. С., 2011.

- Сублимация – сублимацията на либидото и психичните тенденции, които ако се манифестират в своята непреработена форма биха били деструктивни, но сублимирани имат потенциал да бъдат продуктивни двигатели на поведението в професионална и социална среда.

Сублимациите са ключов компонент и в схващането на *Ейбрахам Брил* за избора на професия. Като механизъм за справяне с изискванията на обществото (принцип на реалността) и несъзнаваните желания (принцип на удоволствието) сублимацията стои в основата и дава израз на всички дейности и трудови занимания (Brill, A., 1921). *Подгрупи: садомазохистични, екхибиционистични тенденции, любопитство, анален еротизъм, частични нагони.*

Садомазохистичната тенденция в избора на професия се проявява най-ясно при професията на касапина, в която се забелязва желанието да се убива и да се пролива кръв. Садистичната тенденция може да се прояви в социално приемливо и продуктивно поведение. Високо ниво на сублимация може се наблюдава и в професията на хирурзите – Уайт подчертава, че не всички хирурзи са избрали тяхната професия в отговор на садистичната тенденция. Въпреки че тя със сигурност може да намери отдушник в тази професия. Професионалният избор може да е вследствие на други причини, като посочените по-горе – идентификация или разграничаване от бащата.

По този повод австрийският психиатър и първият практикуващ психоаналитик, преводач на Фройд в САЩ, Ейбрахам А. Брил дава пример със страдащо дете, чийто лекар бил много груб, невнимателен и почти обиждал баща му. Момчето не разбирало спокойствието на баща си в присъствието на лекаря, тъй като в други обстоятелства поведението му било много различно. Това направило дълбоко впечатление на момчето и всеки път, когато баща му го наказвал, той мислил за лекаря, пред когото неговият баща треперел, и мечтаел и той да бъде лекар (пак там, 320–336).

Уайт отбелязва, че садистичната тенденция може да се прояви и в много други очевидни дейности (трудови и професионални) като професионален бокс, борба, военни професии, ловуване, футбол, ръководни позиции, стоматология и други, въпреки че и други компоненти също могат да са налице. Ето защо едновременно действие на садистичната и мазохистичната тенденции намира израз в професията на боксьора (който едновременно поема и нанася удари), подпалвача (който се е превърнал в пожарникар), аптекаря (който в юношеството си е имал фантазии с отравяне), деца, които извършват престъпления, и после стават полицаи.

По отношение на екхибиционистичната тенденция в детството се посочва, че най-ясният пример за сублимация се забелязва при актьорите. Подражание и актьорска игра – тези ранни игрови дейности са много характерни във връзка с бъдещите интереси и ги поддържат през различните етапи на развитие от детството до зрелостта. Склонността да се играе роля може да продължи в личностовото развитие с допълнително афективно развитие на

ексхибиционистичната тенденция и в периода на юношеството или зрелостта – когато се избира професия, може лесно да се намери задоволителен изход от тази тенденция на артистичната сцена. Военните и спасителите също попадат в тази подгрупа – според У. Уайт, обаче, дали ексхибиционистичната тенденция (или някоя друга) ще бъде заявена и естествено трансформирана, е винаги индивидуално дефинирано и въпрос на уникално житейско развитие.

Любопитството е една от характеристиките на детството, типично за човешкия род и основен двигател в прогреса и еволюцията на човечеството. В ранните проявления то е реакция към предизвикване и разбулване на забраненото. В своите несублимирани форми любопитството е израз на сексуалните перверзии, воайорството, но сублимирано, то е манифестация на нагласите към експериментиране и изследователска работа.

- Защита от несъзнавани тенденции – застрашаващи целостта на Аз-а, тенденциите, идващи от То (криминални, асоциални)²², имат потенциал, ако бъдат заявени, да разпаднат личността. Професионалният избор в този случай е социално приемливата функция на тези тенденции и осигурява защитено поле за изява.

В. Щекел представя случай на прекалено претенциозен, но съвестен съдия, който никога не говорел сам със свидетелите от страх, че може да бъде заподозрян в това, че е позволил да му бъде повлияно. Притеснявал се и когато, пътувайки, се озовавал сам в купе с някой друг. Той наблюдавал колко често невинни хора били обвинявани за обири или убийства, и се страхувал, че може да се компрометира по някакъв начин и от съдия да се превърне в заподозрян. По време на анализата става ясно, че той притежава неособено силна криминална тенденция, която се засилва през годините поради безскрупулното отношение на негови роднини, лишили го от наследство, което се надявал да получи. Докато не са потиснати, фантазиите за отмъщение играели важна роля в психичния му живот – тогава се появили и неговите симптоми. Неврозата му се проследява назад във времето – през детството, когато имал тревожно и изтощително чувство на вина заради криминалните си фантазии. Така той избира професията на закона, за да защити себе си от възможността да се отклони от „правия път“ чрез знанието за закона (Wait, W. A., 1923).

В исторически план Уилям Уайт прави първата крачка към по-задълбочено осмисляне на психо-сексуалното развитие на личността и нейната патология (продуктивна в определена среда) във връзката им с избора на професия и професионалното развитие. Въпреки че коментарите и интерпретациите му не претендират за изчерпателност и не са подкрепени от статистически данни, днес неговите хипотези се развиват през изследвани-

²² По този повод вж.: Клайн, МКриминални тенденции в нормалното развитие на децата. – В: Антисоциалното поведение – теория и практика. Център за психосоциална подкрепа, С., 2008, 7–27; Уиникът, Д. У. Антисоциалната тенденция. – В: Антисоциалното поведение – теория и практика. Център за психосоциална подкрепа, С., 2008, 42–56.

ята на други автори – и в теорията, и в практиката на кариерното консултиране, чиито идеи ще бъдат разгледани в следващите редове.

Принос в обогатяването на теориите за кариерно развитие има и А. Рое – клиничен психолог и изследовател на професионалното поведение, креативността, интересите и семейните взаимоотношения, основател на Харвардския университетски център за изследване на кариерата. Във фундаменталния си труд от 1956 г. „*The Psychology of Occupations*“ тя създава психоаналитично ориентирана теория на кариерното развитие и професионалния избор, базирана на преживяванията в ранното детство и начина, по който родителските стилове отговарят на потребността от привързаност. Централно място в нейната теория е отредено на процеса на индивидуалното личностно развитие. Отношението родител–дете се интерпретира като водещ фактор при формиране на лични и професионални качества и характеристики (нагласи, интереси, способности) в зрелостта, особено при избора на професия. Важна тема в концепцията на Рое заема допускането, че в резултат на възпитанието и ранните грижи човек изгражда модел на междуличностни отношения (ориентиран към другите или към избягването им), който прилага през целия си живот. Приемайки теорията на Маслоу, тя изтъква, че структурата на потребностите ще бъде повлияна от ранните детски фрустрации (тревожността) и тяхното удовлетворяване (Osipow, S., 1973). Така например хората, които предпочитат да работят с други хора, са израснали в среда, която е позволила да се развие чувството на привързаност и принадлежност. От друга страна, при хора, които избират професии, в които контактът с други хора е минимализиран, нивото на потребностите от сигурност и защита е по-ниско. Ето защо А. Рое изказва предположението, че е много вероятно първият тип хора да са отгледани от приемащи родители, докато вторият тип – от отхвърлящи. В по-късните си разработки авторът допълва разбирането си за факторите, влияещи върху избора на професия, с тези на половата принадлежност, групата от връстници, образование и умения.

През 1956 г. А. Рое създава класификация на професиите (8 групи), групирайки ги в две основни области – ориентирани към хората и тези, които не са ориентирани към хората (Capuzzi, D., Stauffer, M., 2011). В първата област попадат професии в сферата на услугите, бизнес контакти (предимно в продажбите), управление (в бизнеса, индустрията, правителството), общата култура и просветна дейност (образование, свещеничество, журналистика), изкуство и забавление. Във втората група категориите включват наука, технологии и дейности на открито (земеделие, фермерство и др.). А. Рое въвежда и 6 нива на трудова дейност – от не-класифициран труд до експертни и управленски позиции, като всяко ниво съдържа характерни за извършваната дейност способности, отговорност и умения. Докато изборът на определена професионална област е функция на структурата на потребностите, то нивото на функциониране в професи-

ята и стремежът за постигане на успех зависят предимно от способностите и социално-икономически фактори (пак там).

В литературата концепцията на А. Рое е интегрирана в теориите за развитието, а моделът, който създава, става известен като „основан на потребностите подход към професионалния избор“. Теорията ѝ търпи сериозни критики поради трудностите при валидиране на връзката между взаимоотношението родител–дете и професионалния избор, изискването за лонгитудно изследване по проблема, приложимостта ѝ в консултирането²³.

Въпреки това класификацията на професиите, която предлага, води до създаването на инструменти за оценка и изследване на професионалния избор²⁴, а редица изследователи на кариерата и професионалния избор, един от които Дж. Холанд, доразвиват нейните идеи и създават нови теории.

През 1990 г. Silver and Spilerman публикуват своето изследване върху влиянието на характера и защитните механизми по отношение на професионалния избор и успеха в професията²⁵. Основавайки се върху социологически и психоаналитични интерпретации за избора на професия и кариерното развитие, Silver and Spilerman проучват кой тип личност или комбинация от черти на личността е най-благоприятна за постигане на успех в конкретна професия. Според тях различните стилове на функциониране могат да повлияят на кариерното развитие – от първоначалния избор на професия до по-късните движения в професията, повишения и преходи. Също така авторите предполагат, че защитните механизми корелират с нивото на постиженията в много от професиите и ги определят като глобални фактори за ефективност при изпълнението на работните задължения.

Основавайки се на психоаналитичната парадигма, авторите описват структурата на характера като общия режим на функциониране на личността (включително когнитивни и афективни способности и умения), а защитния механизъм²⁶ – като начин на реагиране при тревожност. Според тях това са

²³ Например: Osipow, S. (1973). Theories of Career Development (Second edition). New Jersey; Zunker, V. G. (1998). Career Counseling. Applied Concepts of Life Planning. (Fifth Edition). USA.

²⁴ Например: Lunneborg (1981). Vocational Interest Inventory; Knapp & Knapp (1984, 1985). Career Occupational Preference System (COPS) Interest Inventory; Tiedeman, M. (1976). Individual Career Exploration (ICE); Harris (1968). Computerized Vocational Information System (CVIS).

²⁵ Тази част от текста е разработена по Silver, C., Spilerman, S. (1990). Psychoanalytic Perspectives on Occupational Choice and Attainment. In: Research in Social Stratification and Mobility, 9: 181–214.

²⁶ Защитен механизъм – „понятието защита се употребява за обхващане на процесите с една и съща ориентация към закрила на аз-а срещу нагонните механизми“. За М. Клайн понятието защита и формите, под които то може да се представи, се вписват в архаичната предедипова фаза и засягат както външните интериоризирани или подложени на опита

фактори, които оформят поведенческия израз (съзнаван и несъзнаван) на идеи и чувства, имащи отношение към изискванията за осъществяване на определен вид професионална дейност и взаимодействащи с тях. От друга страна, се представя и идеята, че професионалните изисквания и културата на работното място (организационната култура) въздействат върху невротичните черти на личността, като засилват манифестирането им.

Позовавайки се на пет стила на функциониране (поведенчески модели), дефинирани като личностни разстройства в международната класификация на психичните разстройства (DSM-III-R), авторите акцентират върху две допускания за кариерното развитие. *На първо място*, Silver and Spilerman защитават твърдението, че хората избират и постигат успех в професии, които подкрепят и са адаптивни към тяхната личностна структура. Така ниските нива на личностовите нарушения стават предимства в определена работна среда. *На второ място*, защитните механизми в зрелостта са невротични по своя характер, което засилва и влияе положително върху постиженията в различни професионални области. Защитите, които се появяват в късните етапи на психосексуалното развитие (например потискане, антиципация²⁷, рационализация), като цяло са по-функционални при изпълнението на работата, тъй като се вписват в по-голяма степен в организационната култура (Vaillant 1976), отколкото незрелите, развити през детството ранни защити (преминаване-в-действие или регресия). Действия под натиска на враждебни, разрушителни или либидни желания най-често не се толерират на работното място, а организационните правила и професионалните норми се използват за контролиране на тяхното изразяване.

Опитът на авторите се разграничава от класическите психоаналитични изследвания върху личността, които разглеждат невротичните черти и патологичните защитни механизми като фактори, които по-скоро пречат, отколкото подобряват професионалната работоспособност. В този смисъл защитните механизми се определят като ценен ресурс с адаптивна функция при изпълнение на професионалните задължения. Невротичните симптоми невинаги са пречки за трудовия успех, а имат потенциала да се превърнат и в предимство в определен професионален и работен контекст, дори и да затрудняват пълноценното функциониране в други сфери на живота. Ето защо, опирайки се на концепцията на А. Рое за диференциацията на про-

за контрол елементи, така и нагонните; Лапланш, Ж., Понталис Ж. Б. (2014). Речник на психоанализата, с. 322.

²⁷ Антиципация – реалистично планиране, предугаждане, предвиждане на дискомфорт в бъдещето. В психология на труда се разбира като предвиждане на крайната цел или подцелите, на алтернативите и етапите на действието; предварително осмисляне на последствията от действието или на ефектите от дейността; ключови за успеха, особено при рационализаторски дейности в областта на техниката например. – <http://psychologyjournalbg.com/index.php?optio>

фесиите според степента на емоционална ангажираност с дейността (някои професии изискват изразяване на емоции, докато за изпълнението на други това е пречка), Silver and Spilerman предполагат, че човек самостоятелно и несъзнавано избира професия, която удовлетворява и съответства на неговия познавателен и емоционален стил (т.е. на личностовата структура). Продължавайки тази идея, те посочват, че смяната на професия и промените в кариерата също могат да бъдат определени като опити за търсене на специфичен контекст, който ще позволи да бъдат естествено изразени доминиращите черти на личността. Така се стига до извода, че при равни други условия трансформациите в професионалния живот могат да бъдат разглеждани като част от процеса на съгласуване и пресъгласуване на личностовите черти с изискванията на длъжността.

Обобщавайки социологическите и психоаналитични концепции за връзката между личностовите черти и защитните механизми, тяхното влияние върху избора на професия и професионалния успех, Silver and Spilerman (1990) извеждат на преден план следните моменти:

- основната критика към социологическите теории, занимаващи се с професионалния успех, е отправена към основния подход, който прилагат за обяснение избора на професия и промените в кариерата – съвпадението между индивидуални характеристики (основно способности и образователен опит) и изискванията на професията или длъжността. Според авторите тези теории са с ограничени възможности за по-детайлно обяснение на избора на професия, тъй като се интересуват единствено от равнищата на когнитивно развитие, съотнесени към позиционирането в йерархията в дадена професионална област (например статус и заплащане). В социологията, по-задълбоченото изследване върху избора на професия е засегнато отчасти в наследяването на професията – обяснено през предаваните през поколенията ценности, познаване професията на бащата, способността на бащите да улесняват достъпа на поколенията до собствената им професия (например достъп до занаятчийски съюз, препоръка за дадено училище и т.н.). Посочва се, че подобен механизъм не може да бъде оперативен за теорията на професионалния избор, имайки предвид относително редките случаи на подобно наследяване в професията;

- за Silver and Spilerman процесът на съвпадение също е водещ, но в термините на един по-обширен поглед към личностовите характеристики и черти – мултидименсионално интегративни връзки, където несъзнаваните желания, потребности и защитни механизми взаимодействат с особеностите на професията или длъжността;

- някои личностови структури са адаптивни в трудова среда, други – не. За разлика от традиционната психоанализа, която се фокусира върху патологичните проявления на личностовите разстройства, тук се защитава идеята, че личностовите разстройства (особено ниските нива при невроза) не е задъл-

жително да се възприемат като нарушения²⁸. Проявени в определен социален контекст, те имат ярко изразен продуктивен характер. За разлика от личностовите структури, които са специфични за упражняването на определен вид трудова дейност, защитните механизми са универсални предиктори на трудовите постижения – хората, прилагащи зрели защитни механизми, е по-вероятно да постигат успех в професионалния живот от тези, които използват незрели защитни механизми;

- на различните нива в организацията се поощряват и възнаграждават хора с определен тип личностова структура и защитни механизми. На по-ниските равнища се ценят качества и характеристики, присъщи на обесивно-компулсивния тип личност и защитни механизми като изтласкване, тъй като те засилват конформизма по отношение на организационните правила. От хората на по-високите нива се очаква да участват в ръководството и да взимат важни решения, да умеят да преговарят с други компании – тези задачи изискват различен тип функциониране и използване на защитни механизми като параноя, пасивна агресия и разцепване. Въпреки това личностовите черти не са основните детерминанти, от които зависи изпълнението на работните задачи, те играят важна роля;

- по идентичен начин с функционирането в определена професионална област (в зависимост от конкретните личностови черти, така и по отношение на конкуриращите се помежду си изисквания на семейната и професионална среда) различните личностни стилове отговарят на тези изисквания по различен начин. Личностните черти, които правят ефективно поведението в работна среда, могат да затруднят осъществяването на пълноценни взаимоотношения в семейството и при създаване на интимни връзки.

Обобщавайки, основната идея на тази концепция е, че определени типове личности функционират добре в определени работни ситуации, а в други не. Ето защо могат да се наблюдават големи различия в начина, по който хората отговарят на конкуриращите се изисквания на семейството и професията. Личностните черти и защитните механизми, които функционират на работно място, могат да станат източник на напрежение в личните взаимоотношения в семейството и неформалната среда. Въпреки че в изследването не са анализирани влиянията на семейството и професията върху емоционалните преживявания, авторите осъществяват сериозен принос в развитието на психоаналитично ориентираните теории за кариерното развитие и професионалния избор.

²⁸ Всеизвестен научнопопулярен факт е, че гениите в човешката история, приживе, често са смятани за „луди“. В емпиричен план изследване на Я. Мерджанова от 2005 г. потвърждава положителна корелационна зависимост между психотичните характеристики на личността и творческите способности. Вж.: Рапева-Мерджанова, Я. Интелигентност, творчество или нещо друго. – *Педагогика*, 2005/12.

През 1994 г. *Savickas and Lent (1994)* посочват петимата автори, чиито теории според тях са най-разпространени в съвременните парадигми на професионалното ориентиране (Джон Крумболц, Рене Дейвис, Джон Холанд, Доналд Сюзър, Едуард Бордин) (*Rafael, 2007*). Всъщност *Едуард Бордин* (*Edward Bordin*, американски учен с руско потекло) е една от най-силните фигури в психотерапевтичните изследователски кръгове, въвел понятието „*терапевтичен алианс*“ (*therapeutic alliance*)²⁹ и концепцията за професионалните решения.

Изключително критичен към доминиращата психометрична традиция в трудовата психология, Е. Бордин насочва интереса си отвъд тестовите резултати, за да разбере личностните характеристики като детерминанта на професионалния избор и удовлетворение (подобно на Шайн и Сюзър). Изходната позиция, въз основа на която той разработва идеите си, попада в традицията на психоанализата чрез понятията устойчивост, потискане, конфликт и „себеидентичност“ (по Е. Ериксон). Приемайки тези понятия като гръбнак на своите изследвания, Бордин разширява областта на познанието за процеса по осъществяване на професионален избор и свързаните с него термини (като тревожност, очаквания и поведение, фокусирайки се върху личността, механизмите на нейното развитие и личностната динамика). Приемайки схващанията на *Карл Роджърс*, той изгражда своята теория за професионалното консултиране, отхвърляйки строгия рационализъм и перспективата, която полага консултанта в центъра на консултантското взаимодействие и предлага динамично ориентиран интерперсонален модел на професионално консултиране, който по-късно прилага и в по-общата рамка на консултантския процес. Неговите интерпретации за личността и личностното развитие като означаващи на взимането на решение за професионален избор отразяват генезиса на теорията му за работния алианс (*Constantino, Ladany and Borkovec, 2010*).

През 1990 г. Е. Бордин предлага психодинамичен модел на професионален избор, който синтезира предхождащи психоаналитични постановки по този проблем. Той акцентира върху ролята на труда и играта в развитието на личността, като постулира, че хората се насочват към такава трудова дейност, която намират за изключително интересна, или която им носи наслада. Подобно на играта (която предлага на детето неимоверно удоволствие и начин да намали сексуалното напрежение) трудът също предоставя подобни механизми, тъй като според Бордин хората изразяват и задоволяват своята потребност да играят в трудовите дейности, които реализират по-късно в живота си (*Patton, W., McMahon, M., 2014*). Той отбелязва, че в детството тези два феномена (игра и труд) са в състояние на фузия, като в процеса на социализация и развитие те се разграничават, приемат самостоятелно значение и функционират отделно. Степента на фузия е функция на историята на развитието по отношение

²⁹ Познат още като работен алианс (*working alliance*).

ситуациите на принуда и полагането на усилия. Ето защо желанието за постигане на удовлетворение или наслада от труда води до избор на професия (при това несъзнаван), която ще отговори на потребността от наслада³⁰. Според Бордин, най-полезната система за картографиране на професиите във връзка с вътрешните мотиви е тази, която улавя стила на живот (или характеристиките особености) и стимулира или е възприемчива към концепциите на развитието (Vacc, Loesch, 2000).

Описвайки приложението на водещите теории в кариерното ориентиране и консултиране, *Melinde Coetzee and H. Roythorne-Jacob* полагат психодинамичния модел на Бордин в полето на кариерната терапия (career therapy) и посочват, че неговата теория дава отговор на въпроса „Защо това се случва?“ (Coetzee, Jacob, 2007). Ключът се крие в детството, когато изграждаме своята идентичност – процес, повлиян в голяма степен от родителските фигури и стила на отношението дете–родители. В процеса на изграждане на идентичност развитието на сексуалните роли е биологично и културно повлияно. Приносът на Бордин се състои в подпомагането на хора, които срещат проблеми със своята идентичност в контекста на професионалното развитие и в частност кариерните решения. Авторите дават пример с хора, които биха могли да имат противоречиви усещания за потребностите си, затова, което ги мотивира, поради неуспешна сепарация от родителите. От друга страна, това могат да са и хора, които поради родителското влияние възприемат труда като постоянно усилие или принуда вместо като възможност да интегрират игра и работа заедно. Подобни предизвикателства трябва да бъдат посрещнати и анализирани, преди човек да продължи по пътя на своето кариерно развитие, водещо в крайна сметка до удовлетворяване на потребностите.

През 1973 г. (близо 20 години преди да разработи своята теория) Бордин заедно с още двама изследователи публикува резултати от изследване, въз основа на които създава теоретична рамка на професионално развитие. Тя се основава на следните 8 твърдения (Vacc, Loesch, 2000):

1. Човешкото развитие е продължаващ процес: ранните психологически и физиологически процеси в детството са неразривно свързани с тези през зрелостта.

2. Източниците на удоволствие са едни и същи както при децата, така и при възрастните – различават се само по своята форма.

3. Индивидуалният модел на потребности се развива рано в живота, обикновено през първите 6 години.

4. Изборът на професия е свързан с индивидуалните потребности.

³⁰ Тук би могло да се направи препратка към принципа на удоволствието, видян в опозиция с принципа на реалността, като психичен контекст и по-скоро зададени „психични граници“ на реализация на професионален избор.

5. Теорията е приложима за всички хора и професии, с изключение на външни фактори (културни или финансови), които правят невъзможно нейното приложение.

6. Професионалната дейност може да се приеме като сублимация на инфантилни импулси в социално приемливи форми.

7. Емоционалният блокаж, както и сериозната липса на информация, може да инхибира удовлетворяването на професионалните очаквания.

8. Редица психични области и/или зони на тялото могат да бъдат задоволени чрез всяка работа.

В този смисъл *Samuel Osipow (1973)* в своя анализ върху психоаналитичните теоретични постановки за професионалния избор и професионалното развитие уточнява, че предложената от *Bordin, Nachmann and Segal (1963)* рамка на професионално развитие е може би най-коректната концепция в термините на психоаналитичното знание от гледна точка на понятиен апарат и стил (*Osipow, S., 1973*). Рамката за професионално развитие представлява опит на систематизация на три професии (счетоводител, социален работник, водопроводчик). Тази систематизация по индуктивен начин би могла да се отнесе към професионалното развитие в другите професии и да се разработят общи методики за по-широк набор от професии. За да се стигне до това предложение, авторите изследват наличието и степента на влияние на 7 психични измерения или зони на тялото с потенциал за задоволяване във всяка от трите професии, а именно (пак там):

- ✓ грижи (физически и емоционални) – хранене, възпитание;
- ✓ орално-агресивна – рязане, хапане и поглъщане;
- ✓ манипулиране – физическо, интерперсонално (психологически контрол);
- ✓ сенсуалност – зрение (обсег на погледа), звук, докосване;
- ✓ анална зона – придобиване, разпределяне на времето-поддържане на ред, складиране (натрупване, запасяване), замазване;
- ✓ генитална зона – ерекция, проникване, импрегнация, произвеждане, проучвателен поглед, докосване, звук и др.;
- ✓ ритмични движения.

Всяка от трите професии е оценена от гледна точка на възможностите, които предлага за задоволяване и сублимиране на нагоновите импулси на всяка от психичните области/зони на тялото. Те на свой ред са инструментално представени в професията, както и отношението им към обектите на професионалната дейност, като половата диференциация също е взета предвид (мъж, жена, няма отношение към пола). Приложение намират и защитните механизми под формата на афектни отношения или начинът, по който представителите на трите професии се справят с афектите (приемайки ги, т.е. изпитвайки ги, под формата на формиране на реакция, изолирайки ги).

Значимостта на тази систематизация (при потенциално разширяване и включване на по-голям набор от професии) се състои в идеята, че човек ще може по-прецизно да идентифицира конкретна област на задоволяване на нагоновите импулси за дадена професия, както и да отчете потенциала на своите способности за задоволяване на тези импулси при избора на професия. Допълнителна информация би могла да се набави и за половата диференциация в професиите, ресурсите на професионалното поле за понижаване на тревожността, типичните защитни механизми, характерни за професионалната среда.

Днес изборът на професия се интегрира в по-широкото разбиране за кариерното развитие като непрекъснат процес, който продължава през целия живот на човека. Тази съвременна концепция обхваща всички сфери на човешката дейност и съответно всички аспекти на личността.

Според психоаналитичната теория хората оформят света си съзнавано и несъзнавано. Преживяванията в детството (както положителни, така и отрицателни) и семейството като конституиращо личността имат основно влияние върху професионалния избор. Хората избират професия, която им дава възможност да преживеят отново значим опит от детството, да задоволяват неудовлетворени нужди от детството и да актуализират мечтите си.

Опирайки се на психоаналитичната теория за обектните отношения, *Ayala Malach-Pines and Oreniya Yafe-Yanai (1999)* провеждат емпирично изследване за влиянието на несъзнаваните процеси върху кариерния избор на 100 мъже и жени. След като реализират процес на индивидуално кариерно консултиране, авторите прилагат психодинамичен професионален анализ към всеки case-study. Те откриват, че във всеки случай съществува връзка между (Pines, Yanai, 1999):

1. структурата и съдържанието на действията и интересите на значимите любовни обекти (идентификационни фигури) в семейството и индивидуалния кариерен избор;

2. обектните отношения (връзката между идентификационните фигури и индивида, както и професията) и кариерния избор;

3. качеството на брачната връзка и способността на човек да направи кариерен избор;

4. нивото на диференциация на централни любовни обекти и уменията да направиш ясен и диференциран избор на кариера;

5. качеството на връзката с любовните обекти и техните интереси и действия, и чувството на екзистенциална значимост в труда.

Pines and Yanai (1999) извеждат твърдението, че влиянието на несъзнаваните процеси върху кариерата включва комбинация от интернализирани „обекти“ и „обектни отношения“. Идентификационните фигури и връзките с тях рефлектират върху съдържанието на избраната кариера, нейната форма (нает служител, предприемач или самонает), съдържанието на професията и

нивото на ангажираност в работата. Рационализиране характеристиките на интернализираните обекти и обектните отношения прави избора на кариера (както и кариерното консултиране) много по-продуктивен, осигурявайки по-високи равнища на удовлетвореност в кариерния път. Изследователите посочват, че в рамките на процеса на кариерно консултиране трябва да се обърне внимание на нивото на сепарация/индивидуация, качеството на връзката със значимите фигури в семейството и качеството на интернализирания образ на професията. Препоръчват техниката „*кариерна генограма*“ (кариерно дърво), която схематично и описателно представя професии, хобита, кариерни предпочитания, светоглед и себеактуализация на всички членове на семейството. Въпросите, които се разглеждат, включват имената на родителите, братята и сестрите, техния пол, възраст, професии и хобита, връзката им с и между родителите, професионална удовлетвореност на родителите и разочарованията, кариерната история и усещането за удовлетворение в труда³¹.

Несъзнаваният избор на професия поставя редица въпроси от методологическо естество и е предизвикателство пред професионализма, етиката и личността на изследователя, кариерния консултант. От друга страна, именно разбирането на несъзнаваните механизми, стоящи зад всеки избор (и професионален), дава възможност да се проследи автентичността на човека в контекста на неговата история и тази на рода му.

Заклучение

Професионалното ориентиране и консултиране на „юноши в конфликт със Закона“, от друга страна, изглежда екстравагантна изследователска идея, повдигаща някои (основателни) въпроси. *На първо място*, необходимо ли е конкретизиране на специфично изследователско (а и практическо) поле, след като предметът и съдържателните измерения би следвало да не се отклоняват съществено от „общата теория и методика“ на ПОК. *На второ място*, кои са основанията дадена категория хора да бъдат поставени в определена „графа“ и по този начин, символично отграничавайки ги, да се търсят техни специфични характеристики, които имат потенциала да влияят върху бъдещото им (професионално) развитие, при положение че те (както и всички други) изпитват въздействията на същата образователна система и преминават през същия период на психо-социално развитие. *На трето място*, не се ли създава по този начин поредният модел, практика, консултантско поле, които пренебрегват разработените до момента и доказали по един или друг начин своята ефективност в практиката научно-приложни методологии. Съчетаването

³¹ Идеята в българската практика е развита от Яна Рашева-Мерджанова и Моника Богданова: Мерджанова, Я., М. Богданова. Европейско кариерно образование и националната перспектива. С., 2012; Мерджанова, Я., М. Богданова. Пътеводител за професионалното ориентиране. Помагало за учители и ученици, за треньори и партньори. С., 2013.

на психоаналитичния подход с прагматичните подходи на професионално ориентиране е възможност да се преодолеят трудностите от изследователски характер и да се пристъпи към консултиране за професия, удържащо клиничната рамка, в която въпросите около страданието на юношите и думите имат основно значение. Изборът на професия в тази връзка не е случаен и не е резултат само от външни фактори или вътрешно, емпирично измерими характеристики и качества. Изборът на професия може да означава точно тази професия, но може и да препраща към нещо съвсем различно, нещо, което дори не е свързано с професионалната реализация, с това да бъдеш определен професионалист. Отвъд фактите и установимото с инструменти е важно да се отвори пространство, в което несъзнаваните конфликти (по отношение на професията) могат да се разгърнат, да се посрещнат, да бъдат чути. Така обговарянето на процеса на самопознание, значението на думите, директното участие в собственото развитие и непосредствените взаимодействия със средата, с Другия имат освен възпитаваща и обучаваща, но и превантивна функция, като стимулират потенциала и разкриването на таланта. В този смисъл една от възможностите за „юношите в конфликт със Закона“ да бъдат свободни и да усещат, че са полезни, изпитвайки удоволствие и удовлетворение от това, което правят, е „развитието на ефективна система за професионално ориентиране и консултиране (наричано още и образование за развиване на възможностите)“ (Богданова, М., 2012: 6).

Професионалното реализиране на процеса изисква да се имат предвид спецификите на индивидуалните особености, личната история и тази на семейството, а от друга страна, как етикетът се свързва с психо-социалното развитие на юношата, какви са желанията, способностите, уменията въпреки ограниченията³². Консултантът по професионално ориентиране и консултиране е специалист, който следва да бъде сертифициран и обучен – практика, която прохода в България. Като цяло в полето на работа с деца и младежи „в конфликт със Закона“ това са учители, обществени възпитатели и педагогически съветници, на които е приписана и консултантска роля. В България ПОК (и в частност процеса на професионален избор) на „юноши в конфликт със Закона“ може да се припознае в разписаната в чл. 13 от ЗКБППМН мярка за възпитателно въздействие („задължаване на непълнолетния да отстрани със свой труд причинената вреда, ако това е в неговите възможности“ и „задължаване на непълнолетния да извърши определена работа в полза на обществото“). Местните комисии за борба с противообществените прояви на малолетни и непълнолетни (МКБППМН) и създадените към тях Училищни комисии за борба с противообществените прояви на малолетни и непълнолетни (УКБППМН) епизодично реализират дейности, свързани с въпроса за професията, но по същество липсва процес и ясна рамка.

³² Пак там.

Изграждането на ефективна партньорска мрежа, която да реализира идеите на ПОК за „юноши в конфликт със Закона“ предстои – зависи не само от усилията на специалисти и организации, но и от държавната стратегия. Необходима е реформа, която да отчита необходимостта от поставяне на въпроса за професията преди този за социалната подкрепа.

ЛИТЕРАТУРА

- Атанасов, Н. Предговор. Лекции за въведение в психоанализата. С., 2013.
- Богданова, М. Да разберем детето със специфични потребности. Помагало. Разград, 2013.
- Богданова, М. Изоставянето на деца – превенция и алтернативи. С., 2009.
- Богданова, М. Професионално ориентиране и консултиране на деца със специфични потребности или Приказката за грозното пате и черния лебед. С., 2012
- Богданова, М. Психодинамичният подход в консултантската практика. (под печат).
- Богданова, М., Тодорова, К. Професионалното ориентиране и консултиране през симптома като стратегия. Помагало при труд-но-сти(гане). С., 2014.
- Вътов, В. Който обича добре, наказва добре. – *Ceга*, 15.08.2005. – <http://www.segabg.com/article.php?id=162380>
- Господинов, В. Юноши – Девиации – Емоционална интелигентност. С., 2010.
- Деларош, П. Проблеми на юношеството. С., 2005
- Деларош, П. Юношеството. Я., 2004.
- Долто, Ф. Тийнейджърите. С., 1995.
- Закон за борба с противообществените прояви на малолетни и непълнолетни. – *Държавен вестник*, 74, С., 2009.
- Йерохам, Д. Не/нормалността, която ни свързва. – *Критика и хуманизъм*, 17/2004, 11–26.
- Клайн, М. За престъпността. – В: Антисоциалното поведение – теория и практика. Център за психосоциална подкрепа. С., 2008, 28–32.
- Клайн, М. Криминални тенденции в нормалното развитие на децата. – В: Антисоциалното поведение – теория и практика. Център за психосоциална подкрепа. С., 2008, 7–27.
- Кръстева, Ю. Нови форми на бунта. – *Култура*, 29/23, 24–30.09.2014
- Лакан, Ж. За Имената-на-Бащата. С., 2011.
- Лапланш, Ж., Ж. Б. Понталис. Речник на психоанализата. С., 2014.
- Мерджанова, Я., М. Богданова. Европейско кариерно образование и националната перспектива. С., 2012.
- Мерджанова, Я., М. Богданова. М. Пътеводител за професионално ориентиране. Помагало за учители и ученици, за треньори и партньори. С., 2013.
- Петров, Г. Детската престъпност. Велико Търново, 1998.
- Рашева-Мерджанова, Я. Интелигентност, творчество или нещо друго. – *Педагогика*, 2005/12.
- Уиникът, Д. У. Антисоциалната тенденция. – В: Антисоциалното поведение – теория и практика. С., 2008, 42–56.
- Уиникът, Д. У. Игра и реалност. С., 1999.
- Уиникът, Д. У. Някои психологически аспекти на детската престъпност. – В: Антисоциалното поведение – теория и практика. С., 2008, 33–41.
- Фотев, Г. Социология на отклоняващото се поведение. С., 2005.
- Abram, J. The Language of Winnicott: A Dictionary of Winnicott's Use of Words, London, 2007.

- Brill, A. (1921). Selection of Vocations. In: Fundamental Conceptions of Psychoanalysis. New York, p. 313.
- Brockman, D. (2011). From late adolescence to young adulthood. London.
- Capuzzi, D., Stauffer, M. (2011). Career Counseling: Foundations, Perspectives, and Applications. Boston, pp. 171–172.
- Coetzee, M. Jacob, R. H. (2007). Career Counselling and Guidance in the Workplace. Cape Town.
- Constantino, M. J., Ladany, N., & Borkovec, T. D. (2010). Edward S. Bordin: Innovative thinker, influential investigator, and inspiring teacher. In: L. G. Castonguay, et al. (Eds.). Bringing psychotherapy research to life: Understanding change through the work of leading clinical researchers (pp. 21–57).
- Hanawalt, B. (2013). Historical Descriptions and Prescriptions for Adolescence. In: Browning, D. L. (ed.). Adolescent Identities: A Collection of Readings, Routledge.
- Osipow, S. (1973). Psychoanalytic Conceptions of Career Choice. In: Theories of Career Development. Second Edition. New Jersey, pp. 110–113.
- Patton, W., McMahon, M. (2014). Career Development and Systems Theory: Connecting Theory and Practice. Rotterdam.
- Pines, M. A., Yanai, Y. (2001). Unconscious determinants of career choice and burnout: theoretical model and counseling strategy. – *Journal of Employment Counseling*, 170(15).
- Pines, A. M., Yanai, O. Y. (1999). Unconscious influences on a choice of a career: implications for organizational consultation. – *Journal of Health and Human Services Administration*, 21(4), pp. 502–511. Retrieved from: <http://www.jstor.org/stable/25780927>
- Rafael, M. (2007). Career Development and Management in 21st Century Adults: Readings towards Harmonization of Global and Individual Levels. – *Electronic Journal of Research in Educational Psychology*, N.11, Vol. (5)1, pp. 75–102.
- Roe, A. (1956). The psychology of occupations. New York.
- Silver, C., Spilerman, S. (1990). Psychoanalytic Perspectives on Occupational Choice and Attainment. – *Research in Social Stratification and Mobility*, 9, pp: 181–214.
- Vacc, N. A., Loesch, C. L. (2000). Professional Orientation to Counseling. Third Edition. UK, pp. 139–140.
- Vanier, A. Some Remarks on Adolescence with Particular Reference to Winnicott and Lacan. *Psychoanalytic Quarterly*, 70:579–597, 2001.
- White, W. A. (1923). Psychoanalysis and Vocational Guidance: A Lecture. – *Archives of Occupational Therapy*, 2(4), pp. 253–276.
- Zunker, V. G. (1998). Career Counseling. Applied Concepts of Life Planning. (Fifth Edition). USA.

Постъпила юни 2015 г.

Рецензенти:

доц. д-р Моника Богданова
доц. д-р Владислав Господинов